

TARTU ÜLIKOOL
PSÜHHOOGIA INSTITUUT

Merle Hillep

Agressiivsuse, viha ja vaenulikkuse seosed
põhikooliõpilaste keskmiste hinnetega
haridusliku stratifikatsiooni võimaliku
indikaatorina

Seminaritöö

Juhendaja: Aavo Luuk

Läbiv pealkiri: Õpilaste agressiivsus, viha ja vaenulikkus

Tartu 2012

KOKKUVÕTE

Käesolevas töös uuriti põhikooli õpilaste agressiivsuse, viha ja vaenulikkuse seoseid õpilase keskmise hindega. Töös kasutati juhendaja poolt välja töötatud *Pahameeleküsimustikke*, millega mõõdeti kokku 10-l alaskaalal õpilaste agressiivsuse, viha ja vaenulikkuse näite 5-astmelist Likerti skaalat kasutades. Analüüsi tulemusel selgus, et kõrgemate viha ja agressiivsuse näitudega õpilaste keskmine koolihinne on madalam ning noormeeste agressiivsuse tase on neidude omast kõrgem. Eelnevast ei saa järeldada, et negatiivne afektiivsus ja madal õppeedukus tekitavad sotsiaalse stratifikatsiooni, kuid nende roll stratifikatsiooni võimalike indikaatoritena väärrib tähelepanu ja edasiuurimist.

ABSTRACT

RELATIONS OF AGGRESSIVENESS, ANGER AND HOSTILITY WITH PRIMARY SCHOOL STUDENT'S GRADE POINT AVERAGES AS POTENTIAL INDICATORS OF EDUCATIONAL INEQUALITY

This study investigates relations of primary school student's aggressiveness, anger and hostility measures with student's average grades. In this study a questionnaire of aggressiveness, anger and hostility, developed by my tutor, was used to measure the student's responses on 10 subscales using a five-point Likert scale. The results of analysis showed that student's with higher anger and aggressiveness readings have lower average schoolgrades and boys have higher level of aggressiveness, compared to girls. From this we can not conclude that student's negative affectivity and low achievement are producing social stratification, but their role as of the potential indicators of stratification deserves attention and further studying.

SISSEJUHATUS

Hariduslik stratifikatsioon

Haridus on üheks oluliseks valdkonnaks noorte arengus, mis seondub hilisema tööhõive ja riskikäitumisega. Mitmed uuringud näitavad, et mida kõrgem on saavutatud haridusaste, seda paremad on ka tulevikus töö leidmise väljavaated.

Stratifikatsiooni idee üldjoontes kujutab endast saadavate hüvede koguse põhjal ühiskonna jagamist erinevateks kihtideks. Alates 1990-ndatest räägitakse süvenevast hariduslikust stratifikatsioonist, mis algab juba eelkoolieas, veelgi enam esimesest klassist ning koolist, mille vanemad oma lastele valivad. Igal lapsel on võrdne võimalus saada haridus, kuid kaugemale jõuavad need, kes on võimekamad. Paremini toimetulevate perede lapsed käivad enam lasteaias ja on seega kooliks, aga ka paremates koolides toimuvateks sisseastumiskatseteks paremini ette valmistatud (Toomse, 2007). Kooli valik on oluline, sest, kuigi õppekava on koolides sama, on teeninduspiirkonnata ja suurlinnakoolide õpilaste õppetulemused oluliselt paremad kui valla – ja väikelinnakoolides. Erinevus on kvaliteedis. Oluline on tähelepanek, et majanduslikult arenenud omavalitsustes eelistavad õpilased rohkem gümnaasiumiharidust võrreldes majanduslikult vähemarenenud piirkondadega (Must, 2005).

Statistikaameti uurimuste tulemusel mängib tähtsat rolli noorte hariduse omandamisel ka kodune keskkond, kusjuures väikese sissetulekuga peredest noortel on märksa väiksemad võimalused saada hea positsioon. Oluliseks osutub ka vanemate endi haridustase. Paremini haritud ja suurema sissetulekuga vanemate eeskuju ajendab ka nende lapsi paremaid tulemusi saavutama. Perekondades, kus vähemalt ühel vanemal on kõrgharidus, eelistab lastest 84% gümnaasiumi. Peredes, kus pere kõrgeim haridustase piirdub põhiharidusega, on vastav näitaja 36%. Kutsekooli eelistamine on vanemate haridustasemega seotud pöördvõrdeliselt – mida kõrgem vanemate haridustase, seda vähem eelistatakse kutsekooli (Must, 2005).

Käesolevas töös on vaatluse all 12-16-aastased noored, kelle seast juba esimesed siirduvad tööturule, omamata piisavat hariduslikku ja erialast ettevalmistust ning vajalikku töökogemust. Eelnevast tulenevalt on töötuks jäämise tõenäosus ülisuur, sest kui on vaja vähendada töötajate arvu ettevõttes, siis tehakse seda just nende arvelt, kellel on vähem kogemusi – need on inimesed, kes on tööturule sisenenud viimasena. 2009. aastal moodustasid noored töötud 10,8% kõikidest noortest ehk absoluutarvudes ulatus nende arv üle 21 000 (2010. aastal juba 23 400 (Nurmela, 2011)), kusjuures noormeeste olukord tööturul on halvem kui neidudel (Siimer, Malk, 2010). Seda just

noormeeste halvema haridustaseme tõttu, kes on enam orienteeritud kutseõppele, et varem tööturule siseneda.

Soolised erinevused koolis avalduvad tüdrukute paremas õppeedukuses ja seega on neil väiksem tõenäosus jääda klassikursust kordama või koolist välja langeda. Statistikaameti sõnul ongi madala haridustaseme üks peamisi põhjuseid koolist väljalangevus. Näiteks katkestas üldharidusõpingud päevaõppes 2008. aastal 674 ja 2009. aastal 437 inimest. Nendest jättis põhikoolis käimise päevaõppes pooleli vastavalt 523 ja 326 õpilast. Üle poole põhikooli katkestajaid on olnud poisid. Mitmed uuringud on rõhutanud, et noorena töötuks jäämine mõjutab oluliselt inimese tulevikuväljavaateid ning töötuse risk suureneb ka tema edasises elus (Nurmela, 2011). Neile aga, kes kord juba on hea hariduse omandanud, avanevad hiljem teistest suuremad võimalused oma teadmisi elukestva õppe kaudu veelgi täiendada. Seega aitab Eesti haridussüsteem kaasa sotsiaalse ebavõrdsuse edasikandumisele põlvest põlve (Toomse, 2007).

Nagu eelnevast selgub, on stratifikatsioon mõjutatud suuresti keskkonnast (pere, kool), kus noor üles kasvab ja suurema osa ajast viibib ning haridusest. Vestluses kooliõpilastega selgub, et lapsed tajuvad kooli kui kihistunud, hierarhilise, eristava süsteemina, milles nii õpilased kui õpetajad võitlevad oma positsiooni eest, igauks kasutamas käepäraseid ja jõukohaseid enesekehtestamisviise, soodustades ühe grupi selgelt teistele eelistamist (Strömpl, Selg, Soo, Šahverdov-Žarkovski, 2007). Sageli keskendutakse noore arengus välistele teguritele (eriti nõrgale kodule) ja õpilase saamatusele, kuid käesolev töö püüab uurida õpilaste probleemsete isiksuseomaduste agressiivsuse, viha ja vaenulikkuse mõju nende õppetulemustele ja ühtlasi otsida ka nende omaduste võimalikke seoseid stratifikatsiooni ilmingutega.

Agressiivsuse, viha ja vaenulikkuse konstruktid

Agressiivsus, viha ja vaenulikkus on mitmete isiksusekäsitluste kesksed konstruktid, olles omavahel vägagi seotud. Viha peetakse üldiselt lihtsamaks konstruktiksi kui vaenulikkust või agressiivsust, mida sageli kasutatakse samas tähenduses, nii igapäevaelus kui uurivas kirjanduses.

Viha on normaalne inimlik emotsioon, mis oma intensiivsusest võib varieeruda kergest ärritusest tugeva raevuni, olles teatud koguses vajalik ellujäämiseks, kuid kontrolli alt väljudes võib muutuda destruktivseks ja viia mitmete tõsiste probleemideni (Spielberger, 1983).

Ka vaenulikkus kaasab vihatunded, kuid koondab keerukama hoiakute komplekti, hõlmates sallimatust ja negatiivset hoiakut teiste suhtes, mis motiveerivad objektide hävitamisele ja teiste inimeste vigastamisele suunatud agressiivset käitumist (Spielberger, 1983).

Viha on eelkõige emotsioon ja vaenulikkus valdavalt hoiak, kuid agressiivsus eeldab motiveeritud destruktivist ja reeglitele mitte vastavat ning teistele inimestele või objektidele suunatud hävitavat ja karistavat käitumist, mis toob kaasa füüsilise ja/või moraalse kahju (Ljutova, Monina, 2002).

Pahameeleküsimustik mõõdab kolme viha dimensiooni: hetke vihatunde intensiivsust, viha kontrollimist ja viha väljendamist (valmisolekut viha väljanäitamiseks); kahte vaenulikkuse mõõdet – umbusku ja aktiivset negatiivset hoiakut teiste suhtes ning kolme agressiivsuse komponenti: füüsilist, suulist ja kättemaksulist (kiusamis-) agressiivsust.

Oma seminaritöodes sama *Pahameeleküsimustiku* osi kasutades on hiljuti kolm TÜ psühholoogia instituudi üliõpilast uurinud agressiivsuse, viha ja vaenulikkuse ilmnemist.

Nurmsalu (2012) leidis oma uurimuses, et viha väljendamise osas ilmnesid noorematel gruppidel kõige kõrgemad tulemused, mis viitavad sellele, et nooremad õpilased väljendavad oma vihaemotsioone valmisolevamalt kui vanemad. Meestel olid uuringu tulemusel kõrgemad keskmised hinnangud vihatunnete osas ja seda just 17-19 aastaste seas ning neil on ka väiksem kontroll oma vihaemotsioonide üle, mida autor on seostanud meeste suurema agressiivsusega. Samas osutusid kõige rahulikemaiks vihatunnete avaldumise ja väljendamise osas vanemas eas mehed ning kõrgemad tulemused olid hoopis vanemas eas naistel. Vihakontrolli sageduse hinnangute osas olid naiste tulemused kõrgemad, eriti 17-19 aastaste seas (Nurmsalu, 2012).

Naaber (2012) leidis oma seminaritöös, et vaenulikkuse määr ei erine sugude lõikes, vaid erineb eagruppide lõikes. Vaenulikkus osutus kõrgeimaks noorematel õpilastel (11-13 aastat). Üheks võimalikuks põhjuseks muude seas võivad olla meedias ja televiisoris nähtav vägivald ning vägivaldsed arvutimängud, millele võib liituda veel ebaadekvaatne ja välja kujunemata maailmapilt (Naaber, 2012).

Agressiivsuse eri aspektid on Pihl'i (2012) seminaritöö andmetel vaid osaliselt seotud õpilaste keskmise hindegaga, seda vaid füüsilise agressiivsuse puhul. Nooremate õpilaste puhul on keskmise hinde ja agressiivsuse negatiivne korrelatsioon kõrgem kui vanemate õpilaste puhul, mis võib viidata sellele, et nooremad õpilased on füüsiliselt agressiivsemad, samas kui kättemaksuline agressiivsus tõuseb just vanemas kooliastmes (Pihl, 2012).

Värskes uurimuses on Mõttus jt (2012) näidanud, et poiste madalam keskmine hinne koolis korreleerub noorukieas toime pandavate väär- ja kuritegudega.

Koolivägivald

Kuna käesolev töö keskendub põhikooli õpilaste uurimisele, kes agressiivsuse kontekstis keskenduvad just koolivägivallast rääkimisele ning mujal ilmnevat vägivalda mainivad tunduvalt harvem, siis uurin koolivägivalla esinemist noorte seas *Pahameeleküsimustike* kaudu. Nähtavasti on kooli näol sageli tegemist ebaturvalise keskkonnaga, kus sallivus erinevuste ja erinejate suhtes on madal (Strömpl, Selg, Soo, Šahverdov-Žarkovski, 2007).

Kiusamine on ühe või mitme inimese negatiivne, tavaliselt haiget tegev ja sageli tahtlik agressiivne või manipuleeriv käitumine teise inimese või inimeste suhtes. Kiusamisel on mitmeid vorme (ühtides agressiivsuse alajaotustega): füüsiline kiusamine – on kõige selgem kiusamise vorm ning esineb siis, kui inimene saab füüsiliselt kannatada kas hammustamise, löömise, asjade äravõtmise, lõhkumise või mõne teise füüsilise rünnaku läbi; verbaalne kiusamine – narrimine, solvamine, mõnitamine, pidev nõökimine, rassistlikud märkused, inetute kuulujuttude levitamine jms.; kaudne kiusamine – on manipuleeriv ning sageli salalik, kellegi kõrvaletõrjumine, ignoreerimine, mittekaasamine, vaenu õhutamine jms. (Sharp, Smith, 2004; Sullivan, Cleary, Sullivan, 2004).

Strömpl'i jt. (2007) uuringu kohaselt kasutavad noored ise „füüsilise vägivalla“ mõistet kahes tähenduses: üks neist sisaldab väliseid agressiivseid elemente, kuid kuulub aktsepteeritava noortevahelise suhtlemise juurde, mis on igapäevaelus nii tavapärased, et neid ei peeta vägivaldseteks, vaid loetakse pigem mänguks. Teist kasutati selgelt väärkohtlemise tähenduses, mille selgitamisel toodi sisse vaimse vägivalla mõiste, mis on ulatuslikum ja tekitab enam probleeme, mida aga noorte sõnul pole alati näha ning millele seetõttu ei pöörata ka piisavalt tähelepanu. Üheks põhiprobleemiks, mis tuleb ilmsiks paljudest uuringutest, on tõsiasi, et enamik kiusamise all kannatajatest ei räägi oma murest kellelegi (Strömpl, Selg, Soo, Šahverdov-Žarkovski, 2007; Sullivan, Cleary, Sullivan, 2004).

Mitmest uurimusest (Sharp, Smith, 2004; Sullivan, Cleary, Sullivan, 2004) selgub, et kiusamisel on tõsised tagajärjed. Probleemid ilmnevad nii õppimises, suhetes kui emotsionaalsuses. Ohvritel on sageli madal enesehinnang, nad on depressiivsed, ebakindlad, ärevad, endassetõmbunud, üksildased, jätavad tihti kooli minemata. See ebameeldiv kogemus võib jääda inimest kummitama ka edasises elus.

Kesised tulemused õppetöös ja koolist väljalangevus võivad tõenäoliselt olla seotud sotsiaalsete oskustega, kusjuures ebaefektiivsete oskustega lastel on suurem risk grupist välja langeda (Frostad, Pijl, 2007). Samas on noorukite arenemise ja elus toimetuleku seisukohalt üheks kõige olulisemaks, põhilisemaks ja nõutavamaks vajadus kuuluda gruppi ning olla tunnustatud ja hinnatud teiste

grupiliikmete poolt (Sullivan, Cleary, Sullivan, 2004). Strömpl'i jt. (2007) sõnul hindasid lapsed eriti raskeks vaimseks vägivallaks ohvri täielikku ignoreerimist.

Soolised erinevused on märgatavad, tüdrukute empaatiavõime on arenenum ja nad taunivad poiste kaklusi enam kui poisid ise, kust järeldub, et füüsiline vägivald kuulub poiste juurde. Samas olid poisid ja tüdrukud vaimse vägivalda osas ühel meelel. Keskmiselt 38 noort sajast oli aasta jooksul kogenud vaimset vägivalda ning füüsilist vägivalda keskmiselt 27 noort sajast (Ainsaar, 2004). Tüdrukute puhul võib rääkida sotsiaalsest agressioonist, kus nad toetuvad just psühholoogilistele relvadele eesmärgiga suhete lõhkumisega kellelegi haiget teha. Mõlemate puhul kehtib põhimõte: „Kui mind rünnatakse, löön vastu!“ Õpilased on arvamusel, et ohvrit ei saa keegi aidata (Strömpl jt., 2007).

Kõik käesoleva uurimuse jaoks läbi töötatud uurimused näitavad, et vanemaks saades füüsilise vägivalda osakaal taandub, kuid vaimne pigem hoogustub, saades oluliseks abivahendiks oma positsiooni ja mõjuvõimu säilitamisel ja parandamisel.

Ainsaar (2004) toob uurimuses välja olulise tähelepaneku, mille kohaselt kõik vaatluse all olevad vägivallaliigid on omavahel korrelatiivses seoses. Ühte liiki vägivalda esinemisega kaasnevad ka teised vägivalda esinemise liigid, mis võib viidata (a) vägivalda seotusele isiksuse ning tema käitumismustritega ja (b) vägivallajuhtumite seostele keskkonna riskifaktoritega. Ka teistes uuringutes (Strömpl, Selg, Soo, Šahverdov-Žarkovski, 2007; Sullivan, Cleary, Sullivan, 2004) jõutakse tõdemuseni, et vägivalda põhjused on sügaval ühiskondlikes protsessides. Probleemid ei peitu niivõrd lastes (mõningal määral küll tõenäoliselt seonduvad nende isiksuseomadustega), vaid soodustavaks asjaoluks võib olla koolisüsteem, mis ühte gruppi selgelt teistele eelistab. Samas on soodustajana välja toodud ka vägivalda esinemist lähimas personaalses ruumis.

Töö eesmärk

Käesoleva töö eesmärgiks on uurida, äsja väljatöötatud *Pahameeleküsimustiku* abil põhikooli õpilaste agressiivsuse, viha ja vaenulikkuse esinemist ja saadud näitude suhet õpilase keskmise hindegaga.

Hüpoteesid: Õpilaste õppe edukuse ning agressiivsuse, viha ja vaenulikkuse näitajate vahel on negatiivne korrelatsioon.

Poisid väljendavad oma agressiivsust valdavalt füüsilisel, tüdrukud vaimsel teel.

Vanemates klassides vägivaldne käitumine väheneb.

Ühte liiki vägivalla esinemisel ilmnevad ka ülejäänud.

MEETOD

Valim

Valimi moodustavad ühe põhikooli 5.-9. klassi õpilased. Mõõtmisi toimetati kahel korral: esmaküsitlusel 2011 aasta kevadel vastas küsimustikele 52 õpilast, neist 35 noormeest ja 17 neidu, kordusmõõtmisel 2011 aasta sügisel 53 õpilast, neist 35 noormeest ja 18 neidu vanuses 11-15 aastat. Mõlemal mõõtmise läbiviimise korral oli koolist puudujaid ning selle tulemusena täitsid küsimustikud ühel korral kokku 61 õpilast ja kordusküsitluses osales 38 õpilast, 25 noormeest ja 13 neidu. Uuritavate keskmiseks vanuseks on 13,38 aastat.

Mõõtmisvahendid

Esmamõõtmise läbiviimisel oli mõõtmisvahendiks kujunemisjärgus mahukas mõõdikute komplekt, mis koosnes neljast iseseisvast küsimustikust (vaenulikkuse ja agressiivsuse küsimustikud, hetkeviha ja vihaepisoodide sageduse küsimustikud) ning ühest analoogskaalast hetkeviha mõõtmiseks. Kordusmõõtmiseks oli valminud märksa kompaktsem aktsepteeritava reliaablusega alaskaaladest koosnev *Pahameeleküsimustik*, mis on üldnimetus küsimustike komplektile mõõtmaks vastaja vaenulikkust, viha ja agressiivsust. *Pahameeleküsimustike* komplekt on välja töötatud juhendaja A.Luugi poolt 2011 aastal Eestis. Küsimustik lähtub järgmistest mõõdetavate konstruktide määratlustest.

Vaenulikkuse konstruktt: vaenulikkus on tunnetuslik hoiak teiste inimeste suhtes, mida iseloomustab negatiivsus, usaldamatus ja halvustav suhtumine.

Viha konstruktt: viha on enamasti suhteliselt lühiajaline ja intensiivsuse poolest varieeruv negatiivsete emotsioonide tulv, millel on ebapiisava enesekontrolli puhul otseste sõnaliste ja füüsiliste reageeringute avaldumise potentsiaal, mis omakorda võib teatud tingimustel üle kasvada agressiivse käitumise ilminguteks.

Agressiivsuse konstruktt: agressiivsus on agressori poolt elusolendist objektile (reeglina teisele

inimesele) suunatud kahjustava iseloomuga ja potentsiaalse objekti jaoks vältimist vääriv käitumine, mida (valdavalt) rakendatakse agressori tunnetusliku enesekontrolli sotsiaalse ebaadekvaatsuse tingimustes.

Pahameelemõõdiku enamuse alaskaalade kordusmõõtmise korrelatsioonide väärtused küünivad 0,6-ni või selle lähedale ($p < 0,01$), välja arvatud hetke vihatunnete kontrolli alaskaala näit 0,270, mis viitab asjaolule, et hetkeviha kontrollimine on enam sõltuv situatsioonilistest asjaoludest, kui isiku püsivamatest omadustest.

Pahameelemõõdiku esimene osa koosneb võimalikku pahameelt tekitava situatsiooni ja selle põhjuste tuvastamist võimaldavast olukordade loetelust, mille seast vastaja saab iseloomustada kokku kuni seitset võimalikku pahameelt tekitavat olukorda, kuhu ta võib olla sattunud.

Teine osa pahameelemõõdikust on realiseeritud hetkeviha intensiivsuse hindamise analoogskaalana, mis annab kiire võimaluse vastaja vihaseisundi hindamiseks, märkides 100 mm pikkusel sirglõigul koha, mis vastaja praeguse hetke viha taset iseloomustab viha nulli ja maksimaalse viha vahel.

Kolmas osa pahameelemõõdikust koosneb 24-st väitest, mis võimaldavad viieastmelisel Likerti tüüpi skaalal (vale / ei ole nõus ... kuni ... õige / täiesti nõus) hinnata vastaja agressiivsust ja viha vastamise hetkel.

Neljas osa kujutab endast samuti viieastmelisel Likerti tüüpi sagedusskaalal (peaaegu mitte kunagi ... kuni ... peaaegu alati) hinnatavat 16-väitelist komplekti, millega hinnatakse vihaepisoodide ning vaenulikkusetunnete esinemise sagedust.

Küsimustikes ja tabelites kasutatud alaskaalade lühendid:

KKH kooli keskmine hinne

AGG_1 füüsiline agressiivsus esmasel mõõtmisel, AG2_1 füüsiline agressiivsus teisel mõõtmisel

AGG_2 sõnaline agressiivsus esmasel mõõtmisel, AG2_2 sõnaline agressiivsus teisel mõõtmisel

AGG_3 sunnivõimu agressiivsus (kiusamine) esmasel mõõtmisel, AG2_3 sunnivõimu agressiivsus teisel mõõtmisel

ANG_S1 vihatunde intensiivsus esmasel mõõtmisel, AN2_S1 vihatunde intensiivsus teisel mõõtmisel

ANG_S2 viha kontroll esmasel mõõtmisel, AN2_S2 viha kontroll teisel mõõtmisel

ANG_S3 viha väljendus esmasel mõõtmisel, AN2_S3 viha väljendus teisel mõõtmisel

ANG_T1 korduv vihatunne esmasel mõõtmisel, AN2_T1 korduv vihatunne teisel mõõtmisel

ANG_T2 korduv vihakontroll esmasel mõõtmisel, AN2_T2 korduv vihakontroll teisel mõõtmisel

HO_1 vaenulikkus (umbusk) esmasel mõõtmisel, HO2_1 vaenulikkus (umbusk) teisel mõõtmisel

HO_2 vaenulikkus (vaen) esmasel mõõtmisel, HO2_2 vaenulikkus (vaen) teisel mõõtmisel

ANGmm vihamillimeetrid

Küsimustikke on edukalt katsetatud erinevate vanusegruppidega:

Eagrupp 1 (11-13 aastased)

Eagrupp 2 (14-16 aastased)

Eagrupp 3 (17-19 aastased)

Eagrupp 4 (20-aastased ja vanemad).

Teiseks mõõtmisvahendiks oli juhendaja poolt koostatud „Õpetaja vaatluskaart õpilase vaenulikkuse, viha ja agressiivsuse esinemise hindamiseks“, mille täitsid klassijuhatajad oma klassi õpilaste kohta ja kolm õpetajat ühe klassi (8.klassi) õpilaste kohta, et hinnata õpilaste enesehinnangu kattumist õpetajate vaatlustulemustega. Õpetaja hindas õpilase puhul kõige tõenäolisemana esinevat omadust ja selle esinemise määra vastusevariandiga ei, võib-olla, jah. Ajapuudusel jäid selle mõõtevahendi tulemused käesolevast tööst välja.

Kolmandaks mõõtmisvahendiks oli autori poolt koostatud „Õpetaja vaatluskaart õpilase sotsiaalse tausta hindamiseks“, kus palusin õpetajatel hinnata õpilaste sotsiaalset tausta (vanemate haridustaset, tööga hõivatust, lapse ja vanemate suhteid. Õpetajad küll täitsid vaatluskaardi, kuid juba enne täitmist avaldasid nad arvamust, et ei tea piisavalt õpilaste tausta kohta ning kahjuks ei saa neid käesolevas töös kasutada.

Protseduur

Mõlemal mõõtmisel valiti ja rühmitati katseisikud klasside kaupa ja mõõtmine viidi läbi klassiruumides kas klassijuhataja või inimeseõpetuse tunni raames. Küsimustikud täitsid kõik õpilased, kes tunnist osa võtsid, olles eelnevalt saanud lapsevanema nõusoleku õpilase osalemiseks. Küsimustiku täitmine oli vabatahtlik ja õpilane kinnitas nõusoleku oma allkirjaga, kuid leidis ka mõni üksik õpilane, kes täitmisest keeldus. Küsimustiku täitmine oli nimeline, kuna toimus ka kordustestimine ning tulemusi plaaniti korreleerida keskmise hindega.

Enne täitma asumist instrueeriti õpilasi suuliselt, kuigi ka küsimustikel oli vajalik instruksioon kirjas. Õpilastel paluti teha koostööd, lugeda (kuulata) väiteid tähelepanelikult ja mitte huupi vastata.

Esma- ja kordusmõõtmine erinesid läbiviidava aja osas. Esmamõõtmisel, et mahtuda 45 minutisse ja õpilaste küsimustele vastamise hõlbustamiseks, loeti väited ette. Õpilased hindasid oma tundeid ja märkisid sobiva numbri ringiga küsimustikule. Vajadusel anti selgitusi. Kordustestimisel ei ilmnenu vajadust väiteid ette lugeda. Pärast lühidat instrueerimist võttis küsimustiku täitmine aega 10-13 minutit. Õppeaasta lõpul (kevad 2011) tehti õpilaste loal väljavõtte nende õppeaasta keskmistest hinnetest. Kogutud andmed viidi Excelisse, isikuandmed kodeeriti ja töödeldi SPSS programmiga.

TULEMUSED

Esmamõõtmise tulemused

Excelis kogutud andmed töödeldi SPSS programmiga

Tabel 1. Esmamõõtmise korrelatsioonid

	Sugu	KKH	Earühm	AGG_1	AGG_2	AGG_3	ANG_S1	ANG_S2	ANG_S3	ANG_T1	ANG_T2	HO_1	HO_2	Vanus	
Sugu	<i>r</i>	1	.151	.003	-.395**	-.256*	-.304*	-.007	.055	-.022	-.025	-.221	-.185	-.147	.002
	<i>p</i>		.248	.979	.002	.047	.017	.960	.671	.867	.849	.096	.152	.259	.989
	<i>N</i>	61	60	61	61	61	61	61	61	61	61	58	61	61	61
KKH	<i>r</i>	.151	1	-.112	-.354**	-.363**	-.307*	-.297*	.092	-.372**	-.122	.145	-.064	-.250	-.155
	<i>p</i>	.248		.392	.005	.004	.017	.021	.485	.003	.351	.283	.626	.054	.236
	<i>N</i>	60	60	60	60	60	60	60	60	60	60	57	60	60	60
Earühm	<i>r</i>	.003	-.112	1	.006	.267*	.101	-.069	-.141	.044	-.177	-.140	-.216	.021	.866**
	<i>p</i>	.979	.392		.963	.038	.440	.599	.277	.735	.171	.293	.095	.872	.000
	<i>N</i>	61	60	61	61	61	61	61	61	61	61	58	61	61	61
AGG_1	<i>r</i>	-.395**	-.354**	.006	1	.591**	.459**	.222	-.037	.370**	.214	.091	.239	.538**	.022
	<i>p</i>	.002	.005	.963		.000	.000	.085	.778	.003	.097	.495	.063	.000	.866
	<i>N</i>	61	60	61	61	61	61	61	61	61	61	58	61	61	61
AGG_2	<i>r</i>	-.256*	-.363**	.267*	.591**	1	.618**	.223	-.079	.528**	.349**	-.027	.278*	.568**	.193
	<i>p</i>	.047	.004	.038	.000		.000	.085	.546	.000	.006	.843	.030	.000	.136
	<i>N</i>	61	60	61	61	61	61	61	61	61	61	58	61	61	61
AGG_3	<i>r</i>	-.304*	-.307*	.101	.459**	.618**	1	.378**	-.211	.450**	.408**	-.212	.182	.524**	.043
	<i>p</i>	.017	.017	.440	.000	.000		.003	.103	.000	.001	.110	.160	.000	.742
	<i>N</i>	61	60	61	61	61	61	61	61	61	61	58	61	61	61
ANG_S1	<i>r</i>	-.007	-.297*	-.069	.222	.223	.378**	1	-.087	.513**	.579**	-.088	.392**	.292*	-.051
	<i>p</i>	.960	.021	.599	.085	.085	.003		.506	.000	.000	.514	.002	.022	.696
	<i>N</i>	61	60	61	61	61	61	61	61	61	61	58	61	61	61
ANG_S2	<i>r</i>	.055	.092	-.141	-.037	-.079	-.211	-.087	1	.237	.096	.790**	.129	-.068	-.045
	<i>p</i>	.671	.485	.277	.778	.546	.103	.506		.066	.461	.000	.322	.600	.731
	<i>N</i>	61	60	61	61	61	61	61	61	61	61	58	61	61	61
ANG_S3	<i>r</i>	-.022	-.372**	.044	.370**	.528**	.450**	.513**	.237	1	.608**	.110	.418**	.430**	.084
	<i>p</i>	.867	.003	.735	.003	.000	.000	.000	.066		.000	.412	.001	.001	.518
	<i>N</i>	61	60	61	61	61	61	61	61	61	61	58	61	61	61
ANG_T1	<i>r</i>	-.025	-.122	-.177	.214	.349**	.408**	.579**	.096	.608**	1	.022	.588**	.374**	-.238
	<i>p</i>	.849	.351	.171	.097	.006	.001	.000	.461	.000		.869	.000	.003	.065
	<i>N</i>	61	60	61	61	61	61	61	61	61	61	58	61	61	61
ANG_T2	<i>r</i>	-.221	.145	-.140	.091	-.027	-.212	-.088	.790**	.110	.022	1	.202	-.075	-.120
	<i>p</i>	.096	.283	.293	.495	.843	.110	.514	.000	.412	.869		.128	.578	.371
	<i>N</i>	58	57	58	58	58	58	58	58	58	58	58	58	58	58
HO_1	<i>r</i>	-.185	-.064	-.216	.239	.278*	.182	.392**	.129	.418**	.588**	.202	1	.407**	-.173

	<i>p</i>	.152	.626	.095	.063	.030	.160	.002	.322	.001	.000	.128		.001	.183
	<i>N</i>	61	60	61	61	61	61	61	61	61	61	58	61	61	61
	<i>r</i>	-.147	-.250	.021	.538**	.568**	.524**	.292*	-.068	.430**	.374**	-.075	.407**	1	.111
HO_2	<i>p</i>	.259	.054	.872	.000	.000	.000	.022	.600	.001	.003	.578	.001		.395
	<i>N</i>	61	60	61	61	61	61	61	61	61	61	58	61	61	61
	<i>r</i>	.002	-.155	.866**	.022	.193	.043	-.051	-.045	.084	-.238	-.120	-.173	.111	1
Vanus	<i>p</i>	.989	.236	.000	.866	.136	.742	.696	.731	.518	.065	.371	.183	.395	
	<i>N</i>	61	60	61	61	61	61	61	61	61	61	58	61	61	61

Märkused: *r* – Pearsoni korrelatsioon; *p* – usaldusnivoo; *N* – juhtude arv. Alaskaalade lühendid on eespool lahti seletatud.

Tabeli 1 põhjal ilmnevad olulised negatiivsed korrelatsioonid keskmise hindega füüsilise agressiivsuse $-.354$ ($p < 0,01$), sõnalise agressiivsuse $-.363$ ($p < 0,01$), agressiivse sunnivõimu e. kiusamise $-.307$ ($p < 0,05$), vihatunde intensiivsuse $-.297$ ($p < 0,05$) ja viha väljenduse $-.372$ ($p < 0,01$) alaskaaladel, millest võib välja lugeda, et keskmine hinne on madalam kõrgemate agressiivsuse ja viha näitudega õpilastel.

Kooliõpilaste agressiivsusest, vihast ja vaenulikkusest rääkides on oluline koht koolikiusamisel. Tabelis 1 on näha, et agressiivne sunnivõim e. kiusamine on korrelatiivses seoses kõigi teiste alaskaaladega välja arvatud umbusk, millest järeldub, et kõrge agressiivsuse (nii füüsilise kui sõnalise) korral ilmnevad ka vihatunded ja vaenulikkus, mis avalduvad enam poistel (korrelatsioon sooga $-.304$, $p < 0,05$) ja seostuvad negatiivselt õpitulemustega $-.307$ ($p < 0,05$). Samas ei sõltu kiusamine east.

Tabel 2. Noormeeste ja neidude vahelised erinevused (ühefaktoriline ANOVA)

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	p
AGG_1	Between Groups	195.620	1	195.620	10.888	.002
	Within Groups	1060.052	59	17.967		
	Total	1255.672	60			
AGG_2	Between Groups	40.356	1	40.356	4.121	.047
	Within Groups	577.710	59	9.792		
	Total	618.066	60			
AGG_3	Between Groups	58.951	1	58.951	6.009	.017
	Within Groups	578.852	59	9.811		
	Total	637.803	60			
ANG_S1	Between Groups	.027	1	.027	.002	.960
	Within Groups	630.727	59	10.690		
	Total	630.754	60			
ANG_S2	Between Groups	2.391	1	2.391	.182	.671
	Within Groups	776.167	59	13.155		
	Total	778.557	60			
ANG_S3	Between Groups	.388	1	.388	.028	.867
	Within Groups	805.546	59	13.653		

	Total	805.934	60			
	Between Groups	.551	1	.551	.037	.849
ANG_T1	Within Groups	886.400	59	15.024		
	Total	886.951	60			
	Between Groups	32.220	1	32.220	2.863	.096
ANG_T2	Within Groups	630.211	56	11.254		
	Total	662.431	57			
	Between Groups	24.350	1	24.350	2.102	.152
HO_1	Within Groups	683.585	59	11.586		
	Total	707.934	60			
	Between Groups	14.806	1	14.806	1.300	.259
HO_2	Within Groups	671.785	59	11.386		
	Total	686.590	60			
	Between Groups	.493	1	.493	1.362	.248
KKH	Within Groups	21.008	58	.362		
	Total	21.502	59			

Märkus: Alaskaalade lühendid on eespool lahti seletatud.

Nii Tabel 1 kui Tabel 2 näitavad, et soolised erinevused ilmnevad vaid kolme agressiivsuse alaskaala näituses, kus noormeeste agressiivsus on neidude omast statistiliselt oluliselt kõrgem, vastavalt füüsilise agressiivsuse -,395 ($p<0,01$), sõnalise agressiivsuse -, 256 ($p<0,05$) ja agressiivse sunnivõimu e. kiusamise -,304 ($p<0,05$) näituste osas.

Tabel 3. Ealised erinevused (ühefaktoriline ANOVA)

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	P
	Between Groups	.047	1	.047	.002	.963
AGG_1	Within Groups	1255.625	59	21.282		
	Total	1255.672	60			
	Between Groups	44.010	1	44.010	4.523	.038
AGG_2	Within Groups	574.056	59	9.730		
	Total	618.066	60			
	Between Groups	6.464	1	6.464	.604	.440
AGG_3	Within Groups	631.340	59	10.701		
	Total	637.803	60			
	Between Groups	2.969	1	2.969	.279	.599
ANG_S1	Within Groups	627.785	59	10.640		
	Total	630.754	60			
	Between Groups	15.547	1	15.547	1.202	.277
ANG_S2	Within Groups	763.010	59	12.932		
	Total	778.557	60			
	Between Groups	1.578	1	1.578	.116	.735
ANG_S3	Within Groups	804.356	59	13.633		
	Total	805.934	60			
	Between Groups	27.923	1	27.923	1.918	.171
ANG_T1	Within Groups	859.027	59	14.560		

	Total	886.951	60			
ANG_T2	Between Groups	13.076	1	13.076	1.128	.293
	Within Groups	649.355	56	11.596		
	Total	662.431	57			
HO_1	Between Groups	32.881	1	32.881	2.874	.095
	Within Groups	675.054	59	11.442		
	Total	707.934	60			
HO_2	Between Groups	.304	1	.304	.026	.872
	Within Groups	686.286	59	11.632		
	Total	686.590	60			
KKH	Between Groups	.272	1	.272	.743	.392
	Within Groups	21.230	58	.366		
	Total	21.502	59			

Märkus: Alaskaalade lühendid on eespool lahti seletatud.

Võrreldes eagruppide vahelisi (11-13 aastat ja 14-16 aastat) erinevusi, selgus Tabeli 1 ja 3 alusel, et vanemas eagrupis (14-16) on sõnalise agressiivsuse tase statistiliselt oluliselt kõrgem ,267 ($p < 0,05$), kui nooremas (11-13).

Esimese ja teise mõõtmise vahelised erinevused

Tabel 4. Kordusmõõtmiste vaheliste erinevuste otsing *t*-testi abil

		Paired Differences					<i>t</i>	<i>df</i>	<i>p</i>
		Mean	Std. Dev.	Std. Error Mean	95% Confidence Interval of the Difference				
					Lower	Upper			
Pair 1	AGG_1 - AG2_1	.737	3.569	.579	-.436	1.910	1.273	37	.211
Pair 2	AGG_2 - AG2_2	.447	2.956	.480	-.524	1.419	.933	37	.357
Pair 3	AGG_3 - AG2_3	-.079	2.655	.431	-.952	.794	-.183	37	.856
Pair 4	ANG_S1 - AN2_S1	-.842	3.673	.596	-2.049	.365	-1.413	37	.166
Pair 5	ANG_S2 - AN2_S2	-.368	4.090	.663	-1.713	.976	-.555	37	.582
Pair 6	ANG_S3 - AN2_S3	.000	3.377	.548	-1.110	1.110	.000	37	1.000
Pair 7	ANG_T1 - AN2_T1	.500	4.157	.674	-.866	1.866	.741	37	.463
Pair 8	ANG_T2 - AN2_T2	.371	3.820	.646	-.941	1.684	.575	34	.569
Pair 9	HO_1 - HO2_1	.868	2.915	.473	-.090	1.826	1.837	37	.074
Pair 10	HO_2 - HO2_2	.500	3.415	.554	-.622	1.622	.903	37	.373

Esimese ja teise mõõtmise vastavate tulemuste erinevuste tuvastamiseks sooritatud *t*-testist (Tabel 4) selgus, et ühtki statistiliselt olulist erinevust kahe mõõtmise üksikmõõdete vahel ei ole, mis annab kinnitust topeltemõõtmiste reliaablusest.

Vihamillimeetrid

Eraldi tähelepanu väärivad vihamillimeetrite tulemused, mis peaksid mõõtma kõige otsesemalt ja lähedasemalt ANG_S1-le vastavat hetkeviha.

Tabel 5. Vihamillimeetrite korrelatsioonid.

		ANGmm
	<i>R</i>	-.027
Sugu	<i>P</i>	.840
	<i>N</i>	60
	<i>R</i>	.053
Vanus	<i>P</i>	.686
	<i>N</i>	60
	<i>R</i>	-.261*
KKH	<i>P</i>	.046
	<i>N</i>	59
	<i>R</i>	.020
Earühm	<i>P</i>	.881
	<i>N</i>	60
	<i>R</i>	1
ANGmm	<i>P</i>	
	<i>N</i>	60
	<i>R</i>	.137
AGG_1	<i>P</i>	.297
	<i>N</i>	60
	<i>R</i>	.303*
AGG_2	<i>P</i>	.019
	<i>N</i>	60
	<i>R</i>	.340**
AGG_3	<i>P</i>	.008
	<i>N</i>	60
	<i>R</i>	.471**
ANG_S1	<i>P</i>	.000
	<i>N</i>	60
	<i>R</i>	-.022
ANG_S2	<i>P</i>	.867
	<i>N</i>	60
	<i>R</i>	.365**
ANG_S3	<i>P</i>	.004
	<i>N</i>	60
	<i>R</i>	.345**
ANG_T1	<i>P</i>	.007
	<i>N</i>	60
	<i>R</i>	-.214
ANG_T2	<i>P</i>	.110
	<i>N</i>	57
	<i>R</i>	.296*
HO_1	<i>P</i>	.022

	<i>N</i>	60
	<i>R</i>	.215
HO_2	<i>P</i>	.099
	<i>N</i>	60

Nagu Tabelist 5 näha, korreleeruvad vihamillimeetrid negatiivselt koolihindegaga ($r = -.261$; $p < 0,05$), positiivselt agressiivsuse skaala sõnalise agressiivsuse ($r = ,303$; $p < 0,05$), ülekohtuse agressiivsuse (kiusamise) ($r = ,340$; $p < 0,01$) alaskaaladega, hetkeviha skaala viha intensiivsuse alaskaalaga ($r = ,471$; $p < 0,01$), viha väljanäitamise ($r = ,365$; $p < 0,01$) alaskaalaga ning vihaepisoodide sageduse skaala vihatunnete kogemise ($r = ,345$; $p < 0,01$) alaskaalaga ja vaenulikkuse skaala usaldamatuse ($r = ,296$; $p < 0,05$) alaskaalaga.

Sellised märkimisväärsed korrelatsioonid panevad tõsiselt vaatama vihamillimeetrite märkimisele kui kasulikule mõõteviisile, mis võimaldab kiiresti ja tõhusalt hinnata mitme erineva pahameelenäidu samaaegset esinemist. See mõõtevahend väärrib kindlasti edasist uurimist.

ARUTELU JA JÄRELDUSED

Nagu töö sissejuhatuses mainitud, on stratifikatsioon seotud oluliselt haridusega. Pole siis ka ime, et siiamani on noored valdavalt eelistanud pärast põhikooli edasiõppimist gümnaasiumis (statistikaameti andmeil on see 70% noortest), sest see on prestiižsem valik ja tulevikuks enam väljavaateid pakkuv. Järjest enam on suund selle poole, et esimene suurem sõelumine õpilaste seas tehakse põhikooli järgselt, kus madala õppeedukuse ja vähese motivatsiooniga õpilased ei pääse kooliteed jätkama gümnaasiumis, suundudes kas kutsekooli ametit õppima või otse tööturule. Kahjuks ei õnnestunud saada infot õpilaste sotsiaalse tausta kohta, mis aidanuks luua parema pildi õpilaste ja nende vanemate hariduse vahelistest seostest ning lähisuhetest. Samas kinnitas käesolev töö mitut püstitatud hüpoteesi, mis paljus ühtivad kirjandusest loetuga.

Hüpoteesi, et õpilaste keskmised hinded on negatiivselt korreleeritud agressiivsuse, viha ja vaenulikkusega, paikapidavus annab tunnistust, et sageli pole halvad hinded põhjustatud saamatusest, vaid on tõenäoliselt seotud koolikiusamisega ja oskamatuses sellega toime tulla. Näiteks võib PISA 2000 andmetele tuginedes välja tuua, et kooli kliimaga seotud tegurid on olulisemad kui kooli ressursid ning kooli poliitikad, kusjuures positiivseteks teguriteks on õpilastega seotud koolikliima näitajad, distsipliini näitajad, õpilaste kuuluvustunne (Kirss, 2008). Soovides kuuluda mingisse gruppi, on vaja end kehtestada ja sageli see koht grupis kätte võidelda ning seda tehakse vastavalt omandatud sotsiaalsetele oskustele. Samas on kindlasti ka neid õpilasi, kelle õppeedukus on hea, kuid agressiivsuse, viha ja vaenulikkuse näitajad siiski küllalt kõrged. See näitab õpilastes sissepoole suunatud negatiivseid tundeid, mida sageli ei väljendata, kuid mis küsitluses ilmsiks tulid. Need on õpilased, kes õpivad hästi, ei taha tekitada vanematele ega õpetajatele ebameeldivusi ja hoiavad kõik mured endale, jäädes sageli ka koolipsühholoogide poolt tähelepanuta. Üllatavalt paljude õpilaste pahameelenäitajad olid kõrged. Muidugi peab õpilaste enesehinnangutesse suhtuma teatud ettevaatusega, kuid mingit probleemi see siiski näitab. Võib-olla on põhjuseks õpilastele nii kooli kui vanemate poolt juba varases eas pandud kohati liiga kõrged nõudmised ja ootused, mis tekitavad sisemisi pingeid või hoopis nende nõudmiste ja piiride puudumine.

Oluliseks teguriks käesoleva uurimuse puhul oli kindlasti see, et tegemist on linnalähedase omavalitsuse maakooliga, põhikooliga, kus suure osa valimist moodustasid poisid, kelle õpimotivatsioon võib olla madalam kui samaealistel poistel, kes käivad sama omavalitsuse keskuse koolis. Ning tüdrukud, olles vähemuses, peavad end poiste seas kehtestada püüdes valima vahendeid, mis ei pruugi olla leebed.

Vaimne vägivald valitseb füüsilise üle vanuse tõustes. Selline arvamused jäi kumama kirjandusest ning leidis tõestust ka käesolevas uurimuses. Võiks ju arvata, et sagedamini just tüdrukud kasutavad seda oma võitlusvõttena, siiski jäid käesolevas uurimuses oma nii sõnalise kui füüsilise agressiivsuse näitajatega „peale“ poisid. Poisid paistavad silma ka oma madalama õppeedukusega. Samas puudus erinevus koolikiusamiseks valmiduse (ülekohtuse agressiivsuse) osas – kiusamiseks on valmis nii poisid kui tüdrukud ning siin ei ilmne ealist erinevust.

Vägivald väheneb vanuse tõustes. Otsest kinnitust see hüpotees käesoleva uurimuse andmetel ei leidnud – väheneb küll füüsiline agressiivsus, kuid sõnaline tõuseb. Vanemaks saades muutuvad arvatavasti kiusamisvõtted peenemateks ja mitte nii jämedakoelisteks ning läbinähtavateks. Oluliseks näitajaks oli ka see, et agressiivsuse olemasolul ilmnesid nii vaenulikkuse kui ka vihatunded.

Tähelepanuväärseks osutusid vihamillimeetrite märkimise mitmed seosed muude kasutatud alaskaaladega. Ühe väikese kriipsu tõmbamisega sai tõhusalt mõõta erinevaid pahameele näitajaid. See on sisukas probleem edasiseks uurimiseks.

Kas õpetajate vaatlushinnangud võiksid ühtida õpilaste enesehinnangutega? Osalt kindlasti, sest on õpilasi, kes oma pahameelt teiste peal välja elevad ja nende pahateod leiavad seetõttu koolis enam lahendamist. Samas jäävad tähelepanuta need endassesulgunud õpilased, kelle agressiivsuse, viha ja vaenulikkuse näitajad on kõrged, kuid talitsetud. Toimub sisemine käärimine, mis võib mingil hetkel lihtsalt ebameeldival moel plahvatada. Kahjuks ei võimaldanud ajanappus seda andmestikku käesolevas uurimuses analüüsida.

Noorte kõrged agressiivsuse, viha ja vaenulikkuse näitajad on murettekitavad, mis näitab, et keskkond, kus noored viibivad, pole sugugi turvaline. Jääb vaid loota, et õpilase vanuse tõustes ja elukogemuse suurenedes ning koolipoolse veelgi tõhusama ennetustöö mõjul need agressiivsuse, viha ja vaenulikkuse näitajad vähenevad, sest käesoleva uurimuse kohaselt on *Pahameeleküsimustik* reliaabel mõõtmisvahend olukorra hindamiseks.

KIRJANDUSE LOETELU

- Ainsaar, M. (2004). Soo, K., Kutsar, D. (toim.). Seksuaalse väärkohtlemise kogemused ja hoiakud Eesti noorte hulgas. Väärkohtlemise ohvriks sattumise kogemused noorukieas. *Sotsiaaluuring. Tartu*. 52-56
- Frostad, P., Pijl, S. J. (2007). Does being friendly help in making friends? The relation between the social position and social skills of pupils with special needs in mainstream education. *European Journal of Special Needs Education*, 22(1), 15-30.
- Kirss, L. (2008). Gümnaasiumid avalikkuse pilgu all: Mille alusel Eesti gümnaasiume võrrelda? Lõpparuanne. *Poliitikauuringute Keskus Praxis*. Tartu.
- Ljutova, L., Monina, G. (2002). Shpargalka dlja vzrosloh. Moskva.
- Mailend, M-L. (2008). Erinevate sotsiaalsete suhete seos akadeemilise edukusega. Eesti põhikooli efektiivsuse uuring.
- Must, O. (2005). Põhikoolijärgse hariduse valikudilemmad. Uurimuse aruanne. Tartu.
- Mõttus, R., Guljajev, J., Allik, J., Laidra, K., & Pullmann, H. (2012). Longitudinal Associations of Cognitive Ability, Personality Traits and School Grades with Antisocial Behaviour. *European Journal of Personality*, 26, 56-62
- Nurmela, K. (2011). Noored tööturul. Noorteseire aastaraamat 2010. *SA Poliitikauuringute Keskus Praxis*.
- Nurmsalu, M. (2012). Soolised ja vanuselised erinevused vihatunnetes, viha kontrollis ja selle väljendamises. Seminaritöö, Tartu Ülikool, Psühholoogia Instituut.
- Pihl, T-M. (2012). Agressiivsuse eri liike mõõtvat küsimustiku väljatöötamine ja nende liikide ning õpilase keskmise hinde seoste uuring. Seminaritöö, Tartu Ülikool, Psühholoogia Instituut.
- Siimer, K., Malk, L. (2010). Noored töötud Eesti tööturul. *Sotsiaalministeeriumi toimetised*, nr 4/2010.
- Spielberger, C. D., Jacobs, G., Russell, S., Crane, R. S. (1983). Assessment of Anger: The State-Trait Anger Scale. In: Butcher, J. N. (Ed.). *Advances in Personality Assessment*.
- Strömpl, J., Selg, M., Soo, K., Šahverdov-Žarkovski, B. (2007) Eesti teismeliste vägivaldatõlgendused. *Sotsiaalministeeriumi toimetised nr 3/2007*.
- Sullivan, K., Cleary, M., Sullivan, G. (2004). Kiusamine koolis. Mis see on ja kuidas sellega toime tulla. *Tartu. Atlex*.
- Toomse, M. (2007). Sotsiaalne ebavõrdsus. Hariduslik ebavõrdsus. *Statistikaamet. Tallinn*. 23-33.

Käesolevaga kinnitan, et olen korrekselt viidanud kõigile oma töös kasutatud teiste autorite poolt loodud kirjalikele töödele, lausetele, mõtetele, ideedele või andmetele.

Olen nõus oma töö avaldamisega Tartu Ülikooli digitaalarhiivis DSpace.

Merle Hillep